

SÜNNÎ TEFSİR GELENEĞİNDE MU'TEZİLENİN YERİ -I
(MEFÂTİHU'L-GAYB ÖRNEĞİ)

Yard. Doç. Dr. Muammer ERBAŞ*

THE PLACE OF MUTAZILE IN THE SUNNI TRADITION
(A CASE OF MAFATIH AL-GHAYB)

Fakhr al-Dīn al-Rāzī, had also joined the religious, scientific and political conflicts between the Asharites and the Mutazilites, and reflected this to his Quranic commentary extensively. Thus, he had written his commentary in order to give an end to the success of Mutazilites in the field of rational dirāyat commentary. Despite the fact that he had found appropriate the Mutazila's approach in the connection with reason and text which constitutes the very basis of the religious sciences, he had reached the different conclusions. For, he had tried to show that the Mutazila was wrong in their opinions, through their rational methods.

In this study, we first of all, aimed to put forward Rāzī's approach toward the confliction points between the Asharites and the Mutazilites, and secondly, to display his arguments concerning the subject-matters, considering the unity of reason and text. As a result of this, we think that the similarities and the differences between the two traditions, namely the Asharites and the Mutazilites, in the Qur'anic commentary. We also hope to see the extend of the influence which the Mutazilites had upon the Sunni commentary tradition. For, Rāzī's commentary is a great and important one both in content and in method in the rational commentary, and had a large influence upon the following commentaries.

Dīnî ilimlerde, pozitif bilimlerde ve felsefe alanında devrinin en önemli temsilcilerinden biri kabul edilen **Fahreddīn Rāzī** (ö.606/1209), filozof, mütekellim, sūfî, tarihçi, matematikçi, astronomi bilgini, hekim ve müfessir olarak çağdaşı olan alimler arasında ön plana çıkmış ve yazdığı eserler

* Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi.

asırlarca İslam alemindeki farklı medreselerde okutulmuştur. O, ömrünün son döneminde, sahip olduğu tüm birikimi Kur'an'ın tefsiri yönünde kullanarak, ilmî hayatını ideal bir tefsirle taçlandırmak istemiştir. Nitekim kaleme aldığı tefsir, kendi alanında hem bir ilk, hem de bir zirve olmuş ve sonraki dönem tefsir anlayışını büyük ölçüde etkilemiştir. Onun, 'Kur'an'da her şeyin mevcut olduğu'na dair inancı, '**Mefâtihu'l-Gayb**' (**et-Tefsîru'l-Kebîr**) adını verdiği tefsirine, farklı türde bilgiler dahil etmesine bir gerekçe teşkil etmiştir. Ayrıca o, ayetleri; cümle, tamlama, kelime ve harf gibi alt kısımlarına bölerek tahlil etme şeklinde ifade edebileceğimiz kendisine has 'analitik tefsir metodu'nu kullanmak suretiyle, Kur'an'ı her tür bilgiden istifade ederek özgün bir tarzda tefsir etmiş ve bu konuda sonrası için yeni bir çığır açmıştır.¹

Râzî'nin tefsiri, aklî yani dirayet tefsirinin en güzel örneklerinden biridir. Eser, İslâmî ilimlerin zirveye ulaştığı bir dönemde ve Ehli Sünnet² ile Mu'tezile³ arasındaki ihtilafların yol ayrımına geldiği bir noktada kaleme alınmıştır. Bu sebeple tefsir, her iki yönden de önemli hususiyetler taşımaktadır. Zira Râzî, Harizm ve Mâverâünnehir'e yaptığı ilmî amaçlı seyahatlerinde, buralardaki Mu'tezile alimleriyle sert tartışmalar yapmış, ardından aleyhine gelişen hadiseler üzerine buraları terk edip, tekrar Rey'e dönmek zorunda kalmıştır.⁴ Esasen bu dönemde Mu'tezile, o denli güçlü olmamakla birlik-

¹ Fahreddîn Râzî'nin tefsir metodu hakkında geniş bilgi için bkz. Muammer Erbaş, **Fahreddîn er-Râzî ile İbn Teymiyye'nin Kur'an'a Yaklaşımları** (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2001.

² Dinin temel konularında Hz. Peygamber ile ashabın takip ettikleri yolu benimseyenler anlamında bir tabir. (Geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırak**, Kahire trz., s. 312-366 (Terc. Ethem Ruhi Fiğlalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Ankara 1991, s. 245-294); TDV İslam Ansiklopedisi, (Yusuf Şevki Yavuz, Ehli Sünnet maddesi), X, 525-530)

³ İslam akaidini savunmada naklin yanı sıra aklî ve felsefî delillerin kullanılmasını da zaruri gören ve böylece selefin metodundan farklı bir yol izleyen anlayış. (Geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 114-201; İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlmî Kelam**, Ankara 1981; Ebu Zehra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmî**, Kahire trz., I, 138-145)

⁴ es-Subkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**, Mısır 1964, V, 34.

te, bölgedeki bazı hanedanların kendilerine sahip çıkmaları sayesinde, böyle bir güç ve nüfuz elde etmiştir.⁵

Râzî, Mu'tezilî alimlerle yaptığı bu fikrî münakaşalara tefsirinde yer yer temas etmiştir. Nitekim o, "**Rabb'in, meleklerle; 'Yeryüzünde bir hali-fe yaratacağım' demişti...**"⁶ ayetinin tefsirinde, meleklerin de günah işleyebileceğini savunan bir Mu'tezilî alimle aralarında cereyan eden bir tartışmasını nakletmekte ve onu nasıl susturduğunu ifade etmektedir.⁷

Bizim bu çalışmadaki hedefimiz, Râzî'nin tefsirinin Ehli Sünnet ile Mu'tezile ayırımında temsil ettiği önemli konumu kısmen ortaya koyabilmektir. Zira özellikle aklî ilimlerde Ehli Sünnetin bu dönemdeki öncüsü durumunda olan Râzî, sahip olduğu ilmî birikimi büyük ölçüde Mu'tezile'ye karşı kullanmış ve tefsirini öncelikle bu amaç doğrultusunda kaleme almıştır. Onun bu yönde sonrasına yaptığı tesir, daha sonraki dönemlerde kaleme alınan dirayet tefsirlerinin Mu'tezile'ye yaklaşım tarzını da önemli ölçüde belirlemiştir. Dolayısıyla bizim burada onun tefsiri özelinde yaptığımız çalışmanın, bu konudaki genel duruma da ışık tutacağını düşünmekteyiz.

TEFSİRİN YAZILIŞ GAYESİ VE MUTEZİLE

Râzî'nin tefsirini kaleme alış sebepleri arasında, hem genel, hem de özel olarak Mu'tezile'nin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira o, tefsirini büyük ölçüde kendi dönemine kadar Ehl-i Sünnet dışı kesimler tarafından Kur'an hakkında ileri sürülen görüş ve iddialara cevap verme gayesiyle kaleme almıştır ki, bunların başında da Mu'tezile gelmektedir. Böylece o, bir yandan Kur'an'daki inanç esaslarını kendi görüş ve yaklaşımları doğrultusunda doğru ve ikna edici tarzda ortaya koyarken, diğer yandan da bu konularda Mu'tezilî alimlerin görüş ve iddialarına cevap vermeye çalışmıştır. İşte

⁵ Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara 1991, s. 23-24.

⁶ Bakara 2/30.

⁷ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 393.

bu husus, Râzî'nin tefsirini kaleme alışımda Mu'tezile'nin genel yöndeki etkisini oluşturmaktadır.⁸

Bu konuda Mu'tezile'nin özel etkisini ise, şöyle ifade etmek mümkündür: Râzî, kendi devrinde Mu'tezile'nin tefsir alanında elde ettiği büyük üstünlüğü ve bu sayede ulaştığı yüksek etki gücünü görmüş ve bundan oldukça rahatsızlık duymuştur. Nitekim Mu'tezilî alimler, tefsirlerini kendi i'tizâl ilkelerini (usûl) ispat için birer vesile edinerek, onlarda kendi görüşlerini geniş şekilde işlemişler, dolayısıyla Kur'an'ı bir nevi kendi prensiplerine dayanak haline getirmişlerdir. Bunun üzerine Râzî, Mu'tezile'nin tefsir alanındaki bu üstünlüğüne son vermek ve benimsedikleri metodu, Ehl-i Sünnet'in ilkelerine uygun olarak Kur'an'a tekrar uygulamak suretiyle, onların savundukları görüşlerde yanıldıklarını ortaya koymak istemiştir. Bu amaçla o, kendisine, belagat yönüyle **Abdulkâhir Cürçânî** (ö.471/1078-79)'yi, mezhebî anlayış yönüyle de eski bir Mu'tezile mensubu olarak onların metotlarını gayet iyi bilen **İmam el-Eş'arî** (ö.324-935)'yi örnek almıştır.⁹

MU'TEZİLE'NİN METOD VE GÖRÜŞLERİNE BAKIŞ TARZI

Akılcı eğilimi ağır basan Râzî'nin bir çok noktada Mu'tezile'yi tenkit etmiş olması, onun benzer görüşleri paylaştığı hususlarda bu kesimin eserlerinden oldukça rahat bir şekilde istifade etmesine engel teşkil etmemiştir. Nitekim o, **el-Mahsûl fî İlmî Usûli'l-Fıkh**'ını yazarken büyük ölçüde Mu'tezilî **Ebu'l-Huseyn el-Basrî** (ö.436/1044)'nin **Kitâbu'l-Mu'temed**'inden yararlanmıştı.¹⁰ Râzî, Mu'tezile'ye ait bazı görüş ve yaklaşımları da benimsemiştir. **Örneğin**; o, şartlarına uygun olarak gerçekleştirilen tefekkür sonucunda

⁸ el-Mecdüb, Abdulaziz, **Fahreddin er-Râzî; min Hilâli Tefsirihî**, Libya-Tunus 1980, s. 59-60.

⁹ Muhsin Abdulhamid, **er-Râzî Müfessiran**, Bağdat 1974, s. 64-66; Muhammed el-Uraybî, **el-Muntalakâtü'l-Fikriyye**, Beyrut 1992, s. 86-91.

¹⁰ Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, s. 24.

bilginin meydana gelişini zaruri görmüştür ki, bu Mu'tezile'ye ait bir yaklaşımdır.¹¹

Râzî, tefsirini Mu'tezile'ye karşı yazmış ve birçok noktada onların görüşlerini eleştirmişse de, bazı temel noktalarda onlarla aynı görüşü paylaşmıştır. Nitekim İslâmî ilimlerde usul yönünden temel belirleyici husus olan, akıl-nakil ilişkisi Râzî ile Mu'tezile arasında ortak bir zemin oluşturması açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Zira Râzî'yi tefsir ilminde ön plana çıkaran şey, aklî ilimlerde, dolayısıyla da dirayet tefsirindeki tartışılmaz üstünlüğüdür. Aynı durum Mu'tezile için de söz konusudur. Dolayısıyla gerek Râzî'nin, gerekse Mu'tezile'nin yaklaşımlarındaki belki de en önemli ortak belirleyici özellik, akıl-vahiy ilişkisinde benimsedikleri benzer yaklaşımdır. Nitekim o, bu durumu tefsirinde açık bir şekilde şöyle ortaya koymaktadır:

"Aklî olan kat'î bir delil ile naklî zâhir bir delil arasında teâruz/çatışma meydana geldiğinde kişi; a) Ya ikisini de tasdik eder ki, bu muhaldir; zira bu, iki zıddı birlikte kabul etmektir. b) Veya ikisini de yalanlar ki, bu da muhaldir; zira bu da, iki zıddı birden iptal etmek olur. c) Ya da aklî olan kat'î delili yalanlayıp naklî zâhir delili tercih eder ki, bu da aklî delilleri ta'n edip tenkid etme yolunun açılmasına sebeptir. Ve ne zaman böyle olursa, o vakit tevhid, nübüvvet ve Kur'an bâtul, geçersiz kalır. d) Geriye sadece aklî delillerin sıhhatinin kat'îliğine hükmedip, naklî zâhir delili başka manalara hamletmek kalmaktadır.

Nitekim Müşebbihenin benimsediği zâhirî manaları savuşturma ve def etme hususunda Mu'tezile'nin sürekli olarak dayandığı esas budur..."¹²

Bu görüşe paralel olarak Râzî ile Mu'tezile arasındaki bir diğer benzer ve ortak husus, benimsemiş oldukları metotlarıdır. Bu konuda onun kendisine örnek aldığı **İmam el-Eş'arî**, önce Mu'tezile ekolüne mensup iken daha sonra onlardan ayrılmış, dolayısıyla onların benimsedikleri esas ve metotları yakînen bilen bir kimsedir. Nitekim o, daha sonra Mu'tezile'ye karşı giriştiği

¹¹ TDV İslam Ansiklopedisi, (Yusuf Şevki Yavuz, Fahreddin er-Râzî maddesi), XII, 91.

¹² Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 117.

mücadelede bizzat onların metotlarını kullanmıştır. İmam el-Eş'arî ile aynı yolda yürüyen Râzî de, Mu'tezile'nin benimsediği metodu tamamen reddetmemiş, bilakis aynı metodu kullanmak suretiyle, onların dinin esasları hususunda yanlış sonuçlara ulaştığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ve o, bu durumu, az önce naklettiğimiz ifadelerinde de görüldüğü üzere, açıkça ifade etmekten çekinmemiştir.

Râzî'nin yöntem açısından Mu'tezile ile paylaştığı benzer bir tutum da, onun ayetlerin zâhirini terk etme hususunda benimsediği te'vil anlayışıdır. Nitekim ona göre; naslar, aklî bir muhale götürmedikçe zâhirî manalarına uygun olarak anlaşılmalıdır. Zahirî manaları itibarıyla aklın ilkelerine aykırı görünen ayetler ise, sarîh akıl ile sahîh nakil arasında bir çelişki olamayacağı için müteşabih kabul edilip, bütün ihtimaller dikkate alınarak aklın ışığında ve dil kurallarına uygun şekilde te'vil edilmelidir.¹³

Râzî, bu görüşüne uygun olarak tefsirinde, zâhiri Ehli Sünnet'in temel prensipleriyle uyuşan ayetleri zâhirleri üzere benimsemiş, uyuşmayanları ise, kendince uygun bir anlama te'vil etmiştir. Aynı yaklaşım ve uygulama, Mu'tezile için de söz konusudur. Râzî'nin tefsirinde bu yaklaşımın en bariz olduğu noktalar, Ehli Sünnet ile Mu'tezile'nin ayırım çizgisini oluşturan ihtilafli hususlardır. Nitekim Râzî, zâhiri Mu'tezile'yi destekleyen ayetleri Ehli Sünnet görüşlerine uygun düşecek tarzda te'vil etmiştir.

Örneğin; o, "**Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez**"¹⁴ ayetinin tefsirinde, Mu'tezile'nin bu ayeti 'teklifu mâ lâ yutâk' lehinde açık bir delil görerek, ayetin zâhirini benimsediğini belirttikten sonra, kendi mezhebine müntesip alimlere dayanarak, aklî delillerin güç yetirelemeyecek tekliflerin vaki olabileceğini gösterdiğini söylemiş, dolayısıyla

¹³ Fahreddin Râzî, **Esâsü't-Takdîs**, s. 173-177.

¹⁴ Bakara 2/286.

ayetin muhtemel başka anlamlara te'vil edilmesi gerektiğini ifade ederek, bu konuda ortaya koyduğu beş ayrı delil ışığında dört ayrı yorum zikretmiştir.¹⁵

Râzî, zâhiri Ehli Sünneti destekleyen ayetleri ise, zâhirleri üzere benimsemiş ve bu konuda Mu'tezile tarafından yapılan te'villeri reddetmiştir.

Örneğin; o, "**Küfürleri yüzünden kalplerine buzağı sevgisi dolduruldu**"¹⁶ ayetinde, 'kulun fiillerini Allah'ın yarattığı' yönündeki zâhirî anlam dolayısıyla Mu'tezile'nin bu ayete getirdiği iki ayrı te'vili zikrettikten sonra, bunun ayetin zâhirini herhangi bir delile dayanmaksızın terk etmek olduğunu ifade etmiştir. Ardından ise, kendi mezhebinin 'fiillerin yaratıcısının Allah olduğu'na dair sahip olduğu aklî deliller nedeniyle, bu ayetin zâhirini terke ihtiyaç duymadıklarını ifade etmiştir.¹⁷

Râzî'nin, Mu'tezile'nin görüşlerine ait genel tutumu hakkında da, şu üç yaklaşımı söylemek mümkündür:

a) Râzî, Ehli Sünnet ile Mu'tezile arasındaki ayırım çizgisini oluşturan temel bazı kelâmî konularda, bu kesime karşı sürekli eleştirel bir tavır benimser.

Örneğin; o, "**İşte onlar bir ümmetti, geçti gitti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız da sizindir. Ve siz onların yaptıklarından sorulmayacaksınız**"¹⁸ ayetinin tefsirinde, Mu'tezile'ye ait; 'Kul, kendi fiilinin failidir' şeklindeki yaklaşımı, bu konudaki mevcut diğer görüşlere de temas ettikten sonra, üç ayrı yönden cevap vererek reddeder.¹⁹

¹⁵ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 116-117.

¹⁶ Bakara 2/93.

¹⁷ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 604-605.

¹⁸ Bakara 2/134.

¹⁹ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 69-70.

b) Râzî, Ehli Sünnet ile Mu'tezile'nin ihtilaf noktaları dışındaki kelâmî konularda, bazen müspet, bazen menfî, çoğunlukla ise, tarafsız bir tavır içindedir.

Örneğin; "Şüphesiz Allah; 'Allah fakirdir, biz ise zenginiz' diyenlerin sözlerini işitmiştir"²⁰ ayetinin tefsirinde, Yahudiler'in; 'Allah'ın kullarından mal istemesinin Hz. Peygamber'in nübüvvetini yaraladığı' şeklindeki iddialarını, önce Ehli Sünnet'in; 'Allah dilediğini yapar, istediğine hükmeder' prensibine göre, ardından da Mu'tezile'nin; 'Allah, her şeyde kulların faydasını gözetir' prensibine göre cevaplar ve bu konuda her iki yaklaşımı da benimser.²¹

Râzî, Mu'tezile'nin bu yaklaşımına diğer bazı yerlerde de müspet yönde atıfta bulunarak, buna müspet baktığını teyid etmiştir.²²

Elbette Râzî gibi ilmî bir şahsiyetin, bir kesimin tüm görüşlerine karşı çıkması düşünülemez. Fakat tarihî süreç içinde İslâmî fırkaların birbirlerine yaklaşım tarzları göz önüne alındığında, Râzî'nin ortaya koyduğu bu objektif ilmî yaklaşım, sünnî kesimler arasında bile az rastlanan ve günümüze de ışık tutması gereken kayda değer bir tutumdur.

c) Râzî, kelâmî meseleler dışındaki tefsirle ilgili hususlarda, Mu'tezile'ye karşı özel bir tavır içinde olmayıp, bu gibi hususlarda tamamen tarafsız, hatta büyük ölçüde olumlu bir yaklaşım benimsemiştir. Nitekim onun, ayetlerin tefsirinde, kendilerinden oldukça istifade ettiği **Zemahşerî** (ö.538/1143) ve **Ebû Müslim el-İsfehânî** (ö.322/934) gibi müfessirlerden yaptığı nakillerin büyük çoğunluğu müspet yöndedir.

Örneğin; o, "Allah'ın rızasını talep etmek ve nefislerinde (imanı) kökleştirip takviye etmek için mallarını harcayanların hali de, ..." ²³ aye-

²⁰ Âl-i İmran 3/181.

²¹ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 448.

²² Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, 533.

tinin tefsirinde, '**nefislerinde (imanı) kökleştirip takviye etmek için**' ifadesi hakkında dört ayrı görüş sunmuştur ki, bunlardan üçüncüsü **Zemahşerî**'ye aittir. Râzî, uzun bir şekilde naklettiği **Zemahşerî**'ye ait bu görüşün son derece güzel ve latif olduğunu ifade etmiştir.²⁴

Sonuç olarak diyebiliriz ki Râzî, kelami konular bir tarafa bırakılacak olursa, ayetlerin tefsirinde sünnî alimler kadar Mu'tezilî alimlerin görüşlerine de yer vermiş ve onlardan oldukça istifade etmiştir.

MUTEZİLENİN GÖRÜŞLERİNE YER VERME TARZI

Râzî, kelâmî konuları Mu'tezile'nin görüşleri ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Öyle ki, hemen her ayette, Mu'tezilî alimlerin farklı görüşleri dile getirilmiş, özellikle Mu'tezile'nin kendi prensiplerine delil getirdiği ayetler, ilgili konular bazında tek tek tahlil edilmiştir. Bu ise, tefsirin hacmini önemli ölçüde etkilemiştir. Zira bu yönde yapılan alıntı, karşılaştırma ve reddiyeler yüzeysel ve özet değil, bilakis tüm ayrıntılarıyla ve olduğu gibi ortaya konmuş, bu da çoğu zaman sayfalarca yer işgal etmiştir.²⁵

Kelâmî meselelerin Mu'tezile'nin görüşleri ile karşılaştırmalı olarak ele alınması bunların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Zira Râzî, tefsirinde Mu'tezile ile tartıştığı hemen her hususta, her iki kesimin görüşlerini birebir karşılıklı olarak sunmuş, dolayısıyla ne onların ağızından dile getirdiği iddialar, ne de kendisinin bunlara yaptığı itirazlar havada, cevapsız veya muğlak kalmıştır. Bu, o derece tarafsız bir şekilde yapılmıştır ki, sonuçta okuyucu her iki görüş arasında rahatça tercih yapabilecek bir birikim ve kanaate ulaşma imkanına sahip olmuştur.

Râzî, Mu'tezile'yi, bilhassa Ehli Sünnet ile ters düştükleri konularda, sürekli eleştirmiştir. Fakat o, bunu yaparken onları bizzat kendi delilleriyle

²³ Bakara 2/265.

²⁴ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 48.

²⁵ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 365-373; 579-580; II, 227; III, 526-527; IV, 80-81.

vurmaya gayret etmiş, böylece onları kesin bir şekilde susturmayı hedeflemiştir.

Örneğin; o, "**Gitme imkanı bulanların Kabe'de haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır**"²⁶ ayetinin tefsirinde, Mu'tezile'nin; 'Güç fiilden önce bulunmalıdır. Aksi takdirde, bu ayete göre kimsenin hac ile emredilmemiş olması gerekir' şeklindeki görüşüne, şöyle cevap vermiştir:

"...Bu durum sizin için de geçerlidir. Çünkü bir şeye kadir olan, onu yapmakla, ya o fiili yapmaya sebep olan şeyler bulunmadan önce, ya da sebepler bulunduktan sonra emredilmiş olur. O fiil ile sebepler yok iken emredilmiş olmak imkansızdır. Çünkü böyle bir şeyi emretmek 'teklifu mâ lâ yutâk' olacaktır. Buna karşın söz konusu fiilin sebepleri bulunduğu, o fiil ister istemez meydana gelecektir. Bu durumda ise, onu emretmenin bir manası olmayacaktır. Her iki durumda da 'istitâa' söz konusu olmayınca, bu ayetteki teklifin hiç kimseye yönelik olmaması gerekecektir."²⁷

Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da, Râzî'nin tefsirinde Mu'tezile'ye karşı sergilemiş olduğu tavrın, hiçbir zaman için bir hakaret ve aşağılama değil, bilakis karşılıklı iddia ve sorulara objektif ilmî cevaplar içeren seviyeli ve müspet bir yaklaşım içinde olmasıdır.

Örneğin; o, "...**Benim canımı müslüman olarak al...**"²⁸ ayetini, kulun fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna delil getirdikten sonra, bu hususta Mu'tezile'ye şu şekilde tarizde bulunur:

"...Mu'tezile, hep bizi tenkid eder ve; 'Eğer kulun fiili Allah'tan olsaydı, o zaman kula; 'Ey fâil durumunda olmayan, şunu yap' denilmesi câiz olurdu' der, durur. Şimdi biz de, burada diyoruz ki; 'Eğer imanı elde etmek ve sürdürmek, Allah'tan değil de kuldansa, kul bunu nasıl Allah'tan isteyebilirdi?' **Cübbâi** ve **Ka'bi** bu ifadenin; 'Ölünceye kadar İslam üzere kalmak için

²⁶ Âl-i İmran 3/97.

²⁷ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 304. (Benzer yaklaşımlar için bkz. I, 642-643; III, 170; VI, 517-518)

²⁸ Yusuf 12/101.

Allah'tan bana lütfetmesini talep ediyorum' anlamında olduğunu söylemişlerdir. Bu cevap zayıftır. Çünkü ayetteki talep müslüman olarak ölme ile ilgilidir. Dolayısıyla bunu, lütfü talep manasına almak, ifadenin zâhirini bırakmak olur. Hem sonra kaderde olan bütün lütuf fiillerini, Allah zaten yapmaktadır. Öyle ise, bunu Allah'tan istemek muhaldir.²⁹

Buraya kadar Râzî'nin Mu'tezile'nin görüşleriyle ilgili benimsediği tavır hakkında elde ettiğimiz sonuçları kısaca ifade edecek olursak, şunları söylememiz mümkündür:

1. Râzî'nin tefsirini okuyan kimse, birçok konuda Mu'tezile'nin belli başlı görüşlerini tarafsız, hatta iknâ edici bir şekilde öğrenme imkanı bulacaktır.

2. Râzî, Mu'tezile'nin görüşlerine onları tarafsız bir şekilde tüm ayrıntı ve delilleriyle ortaya koyacak düzeyde değer vermektedir.

3. Râzî, Mu'tezile'nin birçok kelâmî görüşünü reddetmekle birlikte, diğer bazılarını da gerek zımmen, gerekse açıkça benimsemekte ve bunlardan rahatça istifade etmektedir.

4. Tüm bu hususlar, Râzî'nin ilmî dürüstlük ve objektifliğinin üst düzey birer göstergesidir.

FAHREDDİN RÂZÎ'NİN MU'TEZİLE KONUSUNDA UĞRADIĞI İTHAM

Râzî'nin tefsirinde Mu'tezile'nin görüşlerine geniş ve tarafsız bir şekilde yer vermesi, onun ciddi bazı eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur. Şöyle ki, onun karşıt kesimlerin görüşlerini doğrudan açık bir şekilde sunduğu, fakat bunların cevaplarını dolaylı yoldan ve peyderpey verdiği³⁰ veya yine onun karşıt gurupların görüşlerini bütün ayrıntılarıyla tam olarak verdiği,

²⁹ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VI, 517-518.

³⁰ İbn Hacer, **Lisânü'l-Mizân**, Beyrut, IV, 427.

fakat bunların cevaplarında sadece kısa atıflarla yetindiği,³¹ bundan dolayı da Ehli Sünnet'in konumunun zayıflamasına sebep olduğu gibi bir takım ithamlar ileri sürülmüş, bunlar geçmişte ve günümüzde dilden dile dolaşmıştır. Burada dile getirilen karşıt kesim Mu'tezile'dir. Çünkü Râzî'nin tefsirinde görüşlerine öncelikli ve yoğun olarak yer verdiği yegane mezhep Mu'tezile'dir. Bu ekolün, tarihte sünnî kesimin en önemli ve güçlü muhalifi olması da, Râzî'ye yöneltilen eleştirilerin başlıca kaynağı olmalıdır.

Bu konuda **et-Tûfî**, söz konusu ithamın mümkün olabileceğini, fakat bunun onda bu kesime karşı duyulan bir eğilimden dolayı olamayacağını, çünkü onun bir görüş veya mezhebi seçerken korkacak veya çekinecek bir konumda olmadığını ifade etmiş, bilakis bu durumu başka bir gerekçeyle izaha çalışmıştır. Şöyle ki, ona göre Râzî, tefsirinde, Mu'tezile'nin görüşlerini geniş ve güzel bir şekilde ortaya koymak için o denli çaba harcamaktadır ki, sonuçta kendi delilini aynı kapsam ve güzellikte ortaya koymaya enerjisi kalmamaktadır. Çünkü nihayetinde akıl gücü, bir ölçüde beden gücüne bağlıdır. Yine ona göre Râzî, hasmının delilini o denli güzel ortaya koymaktadır ki, şayet aynı şeyi o görüşün sahibi yapmaya çalışsa buna güç yetiremeyecektir.³²

Râzî'nin tefsiri üzerine çalışma yapan diğer alimler, bu görüşlere katılmamıştır. Nitekim **el-Kübeysî**, bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını, zira bu durumun Râzî'nin tefsirinin ve diğer eserlerinin tamamının değil de, kısmen belli noktalarının aceleci bir üslupla okunmasından kaynaklandığını ifade etmiş, bilakis Râzî'nin, tefsirinde başta Mu'tezile olmak üzere her kesime, iddialarını temelden çürütecek yeterli ilmî cevaplar verdiğini söylemiştir. **el-Kübeysî**, **et-Tûfî** tarafından ifade edilen; 'Râzî'nin benimsediği görüş ve mezhebi açıklamaktan çekinecek bir korku ve yapıya sahip olmadığı' gö-

³¹ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut, XIII, 47.

³² **et-Tûfî**, **el-İksîr fi İlmi't-Tefsîr**, Yrz. 1977, s. 26-27.

rüşüne katılmış, buna karşın 'Râzî'nin yeterli cevapları vermekten aciz kaldığı' şeklindeki iddiayı kesinlikle reddetmiştir.³³

Benzer görüşler, diğer ilim adamları tarafından da ifade edilmiştir. Nitekim **Ignaz Goldziher**, Râzî'nin tefsirinde, Mu'tezile'nin tefsire ilişkin yorum ve hükümlerinin karşısına ısrarla dikilerek, bunları ikna edici bir üslupla baştan sona reddettiğini ifade etmiştir.³⁴

Bu konuda ihtisas sahibi olan **Muhsin Abdulhamid**, bu tür iddiaların gerçeği yansıtmayıp, bir parça taassup ve abartı içerdiğini belirterek; '*Evet, Râzî bazı yerlerde cevapları kısa kesmiştir. Fakat diğer birçok yerde, delile delille karşılık verecek ilmî güce sahip olduğunu ortaya koyacak güçlü cevaplar vermiş ve güzel ilmî münakaşalar yapmıştır*,' demektedir.³⁵

Benzer hususlara **Fethullah Huleyf** de dikkat çekmiş ve bu iddiaların sebebini iddia sahiplerinin tefsirin tamamını dikkatli bir şekilde okuyup, üzerinde ciddi çalışma yapmamış olmalarına bağlamıştır. Ona göre esas kötü olan husus, Râzî'nin tefsirinin bu tür yüzeysel ve sağlam bir zemine dayanmayan yaygın iddialar sebebiyle geçmişte ve günümüzde hak ettiği değer ve ilgiyi görememiş olmasıdır.³⁶

Tefsiri okuduğumuzda, bu konuda bizde de önce bir şaşkınlık, ardından bir merak ve sonuçta da bir takdir duygusu oluştuğunu belirtmeliyiz. Şaşkınlığın sebebi, Râzî'nin karşıtı olan Mu'tezile'nin görüşlerini diğer eserlerde görülemeyecek tarzda objektif, açık ve geniş bir şekilde ortaya koymasıydı. Bu durum, bizi; 'Acaba Râzî'nin, Mu'tezile'ye karşı özel bir ilgi ve yakınlığı mı var?' şeklinde bir meraka sevketti. Fakat çalışmamızın ilerleyen safhalarında, Râzî'nin bunu gizli bir eğilimden dolayı değil, bilakis belli ge-

³³ el-Kübeysî, *Şübühât havle Tefsiri'r-Râzî (Ard ve Münâkaşa)*, s. 69-70.

³⁴ Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî*, Kahire 1955, s. 146. (*İslam Tefsir Ekoleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul 1997, s. 146)

³⁵ Muhsin Abdulhamid, *er-Râzî Müfessiran*, s. 194.

³⁶ Fethullah Huleyf, *Fahreddîn er-Râzî*, İskenderiye 1976, s. 2, 60.

rekçeler ve ilmî objektifliğinin bir sonucu olarak yaptığı kanaatine ulaştık. Bu ise bizde, benzeri az görülen bir tavır olarak, bir tür takdire hatta hayranlığa yol açtı.

Bu noktada, Râzî'nin bu ithamlara maruz kalmasına neden olan hususları kısaca ifade etmemiz gerektiğinin düşünüyorum. Fakat bundan önce, meselenin altında yatan gerçek sebebi zımnen îmâ etmesi yönüyle, bizzat onun şu ifadelerini zikrederim:

"Hiç kimse, bizi ayıplayarak; 'Siz her yerde bu izahları aynen yineliyorsunuz,' diyemez. Çünkü biz diyoruz ki; 'Şu Mu'tezile, yok mu! Onların ceza ile ilgili ayetlerin te'villeri hususunda muayyen ve belli bazı açıklamaları bulunmaktadır. Dolayısıyla onlar, bu açıklamalarını her ayette tekrarlayıp duruyorlar. Biz de bunların cevabını her ayette tekrar ediyoruz.'³⁷

Bu ifadelerinden açıkça anlaşıldığı üzere Râzî, bir yandan belli hususlarla ilgili görüş ve gerekçelerini sürekli yinelemek istememekte, diğer yandan ise, tefsirinin büyük ölçüde görüşlerine cevap mahiyetinde yazdığı Mu'tezile'nin hemen her ayetle ilgili iddialarını dile getirmek ve bunlara cevap vermek arzusu içindedir. Dolayısıyla bu ikilem arasında bir çözüm arayan Râzî, Mu'tezile'nin hemen her ayette sanki farklı hususlar gibi ifade ettiği iddialarını atlamadan nakletmeyi ilmî anlayışı gereği zaruri görmüş, bununla birlikte bu hususlara verdiği cevapları da bir şekilde belli bir düzene sokmak istemiştir. Bunun için o, tartışılan meselelere ait temel görüş ve yaklaşımlarını, bu konulara merkez teşkil eden ayetlerde, özellikle Bakara suresi gibi ilk surelerde derli toplu bir şekilde sunmuş, diğer yerlerde ise, bunlara yaptığı atıflarla yetinerek sadece gerekli gördüğü hususlarda ilavelerde bulunmuştur. Nitekim o, birçok ayetin tefsirinde, Mu'tezile tarafından ileri sürülen görüşleri ifade ettikten sonra, bunların cevaplarının ilgili ayetlerin tefsirinde geniş bir şekilde verildiğini belirtmekle yetinmiştir.

³⁷ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 115.

Örneğin; o, 'fiillerin yaratılması' meselesindeki temel görüşlerini "**Allah bununla birçoğunu saptırır, bir çoğunu da doğru yola ulaştırır**"³⁸ ayetinin tefsirinde geniş bir şekilde zikretmiş,³⁹ konuyla ilgili diğer ayetlerde ise, Mu'tezile'nin görüşlerini zikretmekle birlikte, bunların cevaplarının ilgili ayetin tefsirinde geniş bir şekilde yer aldığını ifade etmekle yetinmiştir.⁴⁰

Râzî'nin Mu'tezile ile tartıştığı birçok noktada vurguladığı önemli bir nokta, Mu'tezile'nin farklı içerik ve üslupla dile getirdiği birçok izahın aslında aynı kapıya çıktığı, dolayısıyla pek de fazla anlam ifade etmediğidir. Bu sebeple o, bu gibi hususları dile getirdikten sonra, bunların cevabının hangi konuya dahil olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.⁴¹

Râzî, bazen de bir ayet veya konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşünü zikrettikten sonra, bu konuda bir şey zikretmeksizin ve bir yere atıfta bulunmaksızın sessiz kalmıştır ki, sanırız bu gibi yerler onun yukarıdaki ithama maruz kalmasındaki en önemli etkenlerden biridir. Fakat az önce de belirttiğimiz gibi o, bu gibi konulardaki yaklaşımını tefsirinin bir çok yerinde defalarca dile getirdiği için, esasen onun bu konulardaki tavrı, eserini biraz inceleyen kimseler için gayet açıktır.

Örneğin; o, Mu'tezile'nin "**Allah'ın rızasına tâbî olan kimse, O'nun hışmına uğrayan kimse gibi midir? Bilakis onun durağı cehennemdir**"⁴² ayetini, Allah'ın itaatkarları cehenneme, günahkarları da cennete sokmasının câiz olmadığına delil getirdiğini, zira ayetteki hitabın bir tür imkansızlık ifade ettiğini belirtir. Ardından **Kaffal** (ö.365/975)'ın bu yöndeki görüşlerini

³⁸ Bakara 2/26.

³⁹ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 365-373.

⁴⁰ Bu konuda örnek olarak bkz. Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 521(Bakara 2/56); III, 307 (Âl-i İmran 3, 98); IV, 55 (Nisa 4/28); IX, 468 (Zümer 39/59).

⁴¹ Bu konuda örnek olarak bkz. Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 421 (Âl-i İmran 3/165); IV, 59 (Nisa 4/30); IV, 107 (Nisa 4/57).

⁴² Âl-i İmran 3/162.

zikreden Râzî, bunlara karşı bir şey söylemez.⁴³ Halbuki Râzî, bu konuda; 'Allah'ın hiçbir şeye icbar edilemeyeceği' tarzındaki Mu'tezile'nin tersi yönündeki yaklaşımını "Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur"⁴⁴ ayetinin tefsirinde olduğu gibi, birçok yerde açıkça ortaya koymuştur.⁴⁵

FAHREDDİN RÂZÎ'NİN TEFSİRİNDE MU'TEZİLE İLE TARTIŞTIĞI BELLİ BAŞLI MESELELER

Râzî, tefsirinde Mu'tezile'ye ait pek çok görüşü tartışmalı bir üslupla geniş bir şekilde ele almıştır ki, bunların başında Mu'tezile'nin beş esası gelir. Bunlara geçmeden önce, onun Mu'tezile ile tartıştığı tüm bu hususların altında yatan temel hareket noktasına temas etmek faydalı olacaktır. Şöyle ki Mu'tezile, Kur'anî her delil ve hükmün altında aklî bir gerekçe ve prensip aramakta, dolayısıyla ayetleri bu ilkeler ışığında anlamakta veya te'vil etmektedir. Râzî'ye göre bu durum, bir anlamda Kur'an'ı aklî bir takım kurallara bağımlı kılma çabası olup, dolayısıyla Allah bu prensipler dahilinde hareket etmeye zorlanmaktadır. Halbuki "**Bütün mülk elinde olan Allah ne yücedir. O'nun her şeye gücü yeter**",⁴⁶ "**O, yapmakta olduklarından mes'ûl olmaz, fakat onlar (insanlar) mes'ûl olur**"⁴⁷ ayetleri gereği, mülk Allah'ındır, Allah kendi mülkünde dilediğini yapar ve istediği şekilde hükmeder. Kimse, O'nun bu tasarruflarını sorgulayıp, bir kayıt altına alamaz. Bunu yapmaya kalkışanlar, kendi acizliklerini sergilemekten başka bir şey yapmamış olurlar. Râzî, bu düşüncelerini, şu duygusal ifadeyle somutlaştırır:

"Allah Teâlâ, Mu'tezile'nin terazisinde tartılmaktan yüce ve uzaktır."⁴⁸

⁴³ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 415-416.

⁴⁴ Bakara 2/127.

⁴⁵ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 51-52.

⁴⁶ Mülk 67/1.

⁴⁷ Enbiya 21/23.

⁴⁸ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 122.

Râzî, Mu'tezile'nin Kur'an ayetlerini gerekçelendirme çabalarını boş ve yanlış gördüğünü ifade etmekle birlikte, bunları birkaç ayet ışığında toptan reddetmek yerine, ayrıca tek tek ele alarak aklî yönden de çürütmeye çalışmıştır. Çünkü birbirlerinin öncülü veya sonucu mahiyetinde olan bu önerme ve prensipler, geniş kesimler tarafında benimsenmiş ve tartışmasız aklî gerçekler olarak algılanmıştır. Dolayısıyla Mu'tezile'yi kökünden yıkmak için, kendilerince kesin doğrular olarak kabul edilen bu prensiplerin, vahiy bir yana aklen de yanlışlanması, diğer bir deyişle onların kendi silahları olan akıl ile vurulması gerekmektedir. Bu ise, oldukça zor bir husustur. Buna rağmen Râzî, böyle bir amacı gerçekleştirmek için Mu'tezile'nin (akıl-nakil ilişkisinde olduğu gibi) doğru olduğunu düşündüğü bazı temel esaslarını kabul etmiş, bu esaslara dayanarak savundukları (kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu gibi) birçok görüşü tamamen reddetmiş, fakat bunun için kendisi de (dâî teorisi gibi) başka bir takım aklî prensipler geliştirmek zorunda kalmıştır.

İşte bu aşamada biz, önce Râzî ile Mu'tezile'nin akıl-nakil konusundaki temel yaklaşım farklılığını ortaya koyan husn-kubh meselesine temas edecek, ardından da onun Mu'tezile'nin beş temel prensibini eleştirisini gerekçeleriyle birlikte kısaca izah etmeye çalışacağız. Zira bu hususlar, tefsirin öncelikli konularını oluşturmakta, ayrıca onun geniş hacminin de önemli bir gerekçesini açığa çıkarmaktadır.

1. HUSN VE KUBH:

Mu'tezile'ye göre akıl, vahiy olmaksızın Allah'ı bulmak, iyilik ve kötülüğü de bilmek durumundadır. Çünkü Allah, her şeyi bir sebebe istinaden yaratmıştır, hiçbir şey sebepsiz meydana gelmez. İşte akıl, bu sebepleri bulmaya, iyilik ve kötülüğü bilmeye muktedirdir. Din ise, aklın bulabileceği bu iyi ve kötü hususları sadece tespit eder. Yine Mu'tezile, benimsediği 'Allah'ın her fiilinde bir hikmet olduğu, dolayısıyla O'nun hikmetsiz bir iş yapmayacağı' görüşüne binaen, Allah'ın hikmetinin kullarına en iyi olanı yapmasını icap ettirdiğini söyler. Onlara göre, eğer Allah kulları için en iyi olanı

yapmazsa cimrilik ve hafiflik etmiş olur. Böyle bir durum ise, O'nun şanına yakışmaz. O halde Allah'ın kulları için aslah/en iyi olanı işlemesi vaciptir.⁴⁹

Râzî ise, din ortaya koymadan önce eşyadaki iyilik ve kötülüğün bilinemeyeceğini düşünmekte ve bunu tefsirinde çeşitli vesilelerle açıkça ifade etmektedir.⁵⁰ Ona göre; "**Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size ayetlerimi nakleden, bu gününüzün gelip çatacağını inzar ederek haber veren peygamber gelmedi mi?**"⁵¹ ayeti gereği, insanlara din gönderilmeden bir sorumluluk oluşmaz. Çünkü ayette, cezanın sebebi olarak peygamber gönderilmesi zikredilmiştir. Yine ona göre; "**Bu, Rabb'inin, ahalisi habersizken (yaptıkları) zulüm sebebiyle memleketleri helak etmeyeceğinden dolayıdır**"⁵² ayeti de, din olmaksızın sadece aklın bir sorumluluk gerektirmeyeceğini ifade etmektedir. Fakat bununla birlikte Allah Teâlâ, kafirleri peygamber göndermeden helak etmiş olsa, bu yine de zulüm sayılmaz. Çünkü Allah, dilediği gibi hükmeder, istediğini yapar.⁵³

Râzî'ye göre, ilahî teklifler ancak ulûhiyyet ve ubûdiyyet gereğince terettüp etmektedir. Çünkü Allah, bizim ilahımız, biz de onun kullarıyız. Bu durumda O'nun, bize dilediği şeyi dilediği şekilde emretmesinin güzel ve yerinde olması gerekir. Yoksa bizzat o şeylerin kendinde bulunan bir iyilik sebebiyle değil.⁵⁴

⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1961, I, 45; Ebu Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, I, 144-145; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967, s. 77-78.

⁵⁰ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 299. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fahreddîn Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1999, I, 48-66; Muhammed Salih ez-Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Kahire 1963, s. 510-520)

⁵¹ En'am 6/130.

⁵² En'am 6/131.

⁵³ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 152-153.

⁵⁴ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 284.

Râzî'nin bu konuda ifade ettiği hususlardan biri de, dünyadaki iyilik ve kötülüğün izafi olduğu, zira gerçek iyiliğin sırf fayda olma, devamlı olma, saygı ve tazimle iç içe olma gibi özellikleri içermesi gerektiği, bunun ise, ancak ahirete ait iyilikler için söz konusu olabileceği düşüncesidir.⁵⁵

Râzî, bu yaklaşımına uygun olarak, iyilik hususunda şöyle bir tasnife gider: a) **Akıl derhal güzel olduğuna karar verdiği şeyler**: Bunun misali, lütufta bulunma, Allah'a şükretmedir. b) **Akıl başlangıçta kötü olduğuna karar verdiği, fakat din emrettiği için kabul edilen şeyler**: Bunun misali, insanın başına acılar, fakirlik, mihnet ve zorluklar gelmesidir. Akıl bunları kötü görür. Çünkü Allah bunlardan bir fayda elde etmez. Kul ise, acı çeker. Fakat Kur'an'da "**Şüphesiz biz sizi, biraz korku, biraz açlık ... ile imtihan edeceğiz**"⁵⁶ buyurulmuştur. Dolayısıyla bunlar, insan için uhrevî yani gerçek anlamda birer kötülük olmayıp, bilakis iyiliktir. c) **Akıl ne iyi, ne de kötü, bilakis fayda veya zarardan uzak gördüğü hususlar**: Bunun misali de, hacc görevinde Safa ile Merve arasında sa'y etmektir.⁵⁷

Râzî, benzer bir yaklaşımı da kötülük hakkında ortaya koyar. Şöyle ki, ona göre kötülük üç kısımdır: a) Aklen kötü olan. b) Dinen kötü olan, c) Örfen kötü olan.

Örneğin; "**Babanızla evlenmiş olan kadınlarla evlenmeyin. Ancak daha önce geçenler müstesna. Hiç kuşkusuz bu, bir hayasızlık, (Allah'ın) hışmına (bir sebep) ve kötü bir yoldur**"⁵⁸ ayetinde ifade edilen 'babaların evlendikleri kadınlarla evlenme' işi; ayetteki 'hayasızlık' ifadesi gereği aklen, '(Allah'ın) hışmına (bir sebep)' ifadesi gereği dinen, 'kötü bir yol' ifadesi ge-

⁵⁵ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 475-476.

⁵⁶ Bakara 2/155.

⁵⁷ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 135.

⁵⁸ Nisa 4/22.

reği de örfen kötüdür. İşte bu üç unsur bir araya geldiğinde, söz konusu husus hakkında kötülüğün son haddine ulaşılmış olur.⁵⁹

Râzî, Mu'tezile'nin "**Allah hiçbir zaman kötülüğü emretmez**"⁶⁰ vb. ayetlere sarılarak, Allah'ın kötülüğü emretmesinin imkansız olduğu yönündeki görüşlerine, eğer tek tek incelenmek suretiyle Allah'ın insanlara sadece faydalı olan şeyleri emrettiği, zararlı olanları da nehyettiği tespit edilirse, bunun ancak o zaman muteber/geçerli olabileceğini söyler.⁶¹

Râzî'ye göre, "**Allah Hakkı söyler ve O, (doğru) yolu gösterir**"⁶² ayeti gereği, gerçeği tespit zorlaştığında din bizzat gerçeğin yerini alır. Nitekim bir çocuğa iki kadın sahip çıksa, bebek, bu iki kadından, büluğa ermese veya bakire de olsa, yemin edene verilir. Hatta az da olsa din bazen gerçeğin önüne bile geçer. Zira din, zina eden kimseyi, o zinadan doğan çocuğun babası kabul etmez. Dolayısıyla hüküm, sadece kanun koyucuya, yani Allah'a aittir.⁶³

2. TEVHİD

Tevhid, Mu'tezile'nin temel prensibidir. Mu'tezile'ye göre; Allah biridir, eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın bir ve kadîm olması, O'na mahsus en özel sıfattır. Dolayısıyla Allah'ın kâdemi dışında O'na çeşitli sıfatlar isnad etmek, O'nun dışında birçok tabîî varlıkların mevcudiyetini kabulü gerektirecektir ki, bu da Allah'ın birliği gerçeğine aykırı bir durumdur. Halbuki Allah zâtıyla haydır, zâtıyla kadirdir, zâtıyla alimdir... Kur'an'da geçen sıfatlar Allah'ın zâtının dışında kabul edilirse, çeşitli kadimlerin yani ilahların varlığı söz ko-

⁵⁹ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, 22.

⁶⁰ A'raf 7/28.

⁶¹ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 225.

⁶² Ahzab 33/6.

⁶³ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IX, 157-158.

nusu olur ki, bu da tevhide aykırıdır. O halde, Kur'an'da kıdem dışında geçen sıfatları te'vil etmek gerekmektedir.⁶⁴

Râzî ise, Allah'ın sıfatları konusunda; 'Bu sıfatlar, Allah'ın ne aynı, ne de gayrıdır' şeklindeki sünnî yaklaşımı benimsemektedir. O, sıfatlarla ilgili mevcut görüşleri tefsirinin giriş kısmında geniş bir şekilde ele almıştır. Nitekim o, burada hakîkî sıfatları açıklarken Mu'tezile ile aynı paralelde olduklarını ifade ettiği filozofların sıfatlar hakkındaki görüşlerine temas ederek, onlara göre bu sıfatların Allah'ın zâtı ile kâim olmasının son derece yanlış olduğunu belirtir. Bu konuda onların getirdiği delilleri tek tek zikreden Râzî, bu sıfatlar Allah ile kâim oldukları için O'na bir isim verilmesinin de mümkün olmadığını söyler. Ona göre; alemin ilahının alim, kadir, hayy olması gerekmektedir. Zira Allah'ın ilminin ve kudretinin, bizzat zâtının kendisi olması imkansızdır. Bunu farklı delillerle ortaya koyan Râzî, 'hayy' hariç tüm bu sıfatların Allah'ın zâtına bağlı olarak nisbî ve izâfî olduğunu söyler.⁶⁵

Râzî, sıfatlar konusunda Mu'tezile ile olan farklı yaklaşımını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, gerek tefsirin mukaddimesinde, gerekse ilgili ayetlerin tefsirinde Allah'ın sıfatları ile ilgili açıklamalarına devam eder. Fakat burada dikkat çeken husus, onun sıfatlar konusunda Mu'tezile'nin yaklaşımlarını değerlendirmekle birlikte daha ziyade aynı konuda Müşebbihe'nin görüşlerini dile getirmesi ve bunları reddetmesidir.⁶⁶ Buradan anlaşıldığına göre o, sıfatlarla ilgili olarak Mu'tezile'nin tevhidin bozulacağı yönündeki endişelerini yersiz, bu yöndeki delillerini de zayıf bulmakta, fakat onların bu görüşlerinin Müşebbihe'nin benimsedikleri kadar yanlış ve mahzurlu bulmamaktadır.⁶⁷

⁶⁴ el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 114; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I, 44-45; Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu**, s. 67-68.

⁶⁵ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 123-125.

⁶⁶ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, 495-496.

⁶⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. ez-Zerkan, **Fahreddin er-Râzî**, s. 207-331.

3. ADALET:

Mu'tezile'nin temel esaslarından bir diğeri adalettir. Bu prensibin esas, şu öncüllere dayanır: İnsan hürdür. Çünkü o, kendi fiilini kendisi yapar. Allah kullarına bir şeyi yapıp yapmama gücünü vermiştir. Eğer insan bir şeyi yapma hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı ceza veya sevap görmesi doğru olmaz. Zira Allah, insanları muayyen fiilleri yapmaya zorlamış farzedilirse, o fiillerden dolayı onları cezalandırması zulüm olur. Halbuki Allah adildir, kullarına hiçbir şekilde haksızlık etmez.⁶⁸

Mu'tezile bu görüşüne, "**Şüphesiz Allah, zerre kadar zulmetmez. (O şey) bir iyilik olursa, onu(n sevabını) kat kat artırır. Kendi katından pek büyük bir mükafat verir**"⁶⁹ vb. ayetleri delil getirmiştir. Onlara göre; bu ayetler, kulun fiilini kendisinin yarattığına ve onun taatından dolayı sevaba hak kazandığına, aksi takdirde Allah'ın zalim konuma düşeceğine delalet etmektedir. Râzî ise, bu görüşlere 'ilim' ve 'sebepler/dâî' prensipleriyle⁷⁰ cevap verilebileceğini söyledikten sonra,⁷¹ Allah Teâlâ'nın mahlûkâtın gerçek sahibi ve mâliki olduğunu, mâlik olanın mülkünde istediği ve dilediği şekilde tasarruf ettiğinde bunun kesinlikle zulüm sayılmayacağını ifade eder.⁷²

Râzî, Allah'ın mutlak anlamda âdil olduğunu benimsemekle birlikte, Mu'tezile'nin adalet prensibi itibarıyla tamamen farklı bir yaklaşıma sahiptir. Çünkü ona göre fiillerin yaratıcısı kul değil, bilakis Allah'tır. Dolayısıyla ona göre insanın hidayete ulaşması da, dalâlete sapması da Allah'ın dilemesi ve yaratmasıylaadır. Râzî, bu konuyu; "**...İlk defa sizi yarattığı gibi, yine O'na döneceksiniz. (Allah) bir kısmına hidayet verdi, bir kısmına da dalâlet**

⁶⁸ Ebu Zehra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmî**, I, 141-142; Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu**, s. 69.

⁶⁹ Nisa 4/40.

⁷⁰ Bu iki prensibe, 'Kulların Fiillerinin Yaratıcısı' meselesinde ayrıca temas edilecektir.

⁷¹ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, 81-82.

⁷² Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 89.

hak oldu...⁷³ ayetlerinin tefsirinde ele almıştır. O, burada **İbn Abbas**'tan gelen; '*Allah sizi başta nasıl mümin ve kafir olarak yaratmışsa, sonuçta da O'na aynı durumda döneceksiniz*' şeklindeki rivayeti naklederek, bu konuda cebri bir yaklaşım benimser. Râzî, devamında buna **Kâdî Abdulcebbar** tarafından yapılan; '*Kimse, Allah bizi mümin ve kafir olarak yarattı diyemez. Çünkü iman ve küfrün sonradan kazanılması gerekir,*' şeklindeki itirazı dile getirir, fakat bu görüşü, ayetin devamını delil göstererek reddeder. Mu'tezile'nin ayete dair; '*Allah bir kısmını cennete sevketmiş, diğerlerine ise dalâlet vâcip olmuştur*' şeklindeki yaklaşımları ile '*aksi takdirde Peygamberlerin müslümanlara hidayeti, kafirlere ise, dalâleti tebliğ etmeleri gerekeceği*' yönündeki eleştirilerini de kabul etmeyerek, bunları iki yönden reddeder.⁷⁴

Râzî, aynı konuya birçok ayetin tefsirinde yer vermiştir. Bunlardan biri de; **"...(Melekler); 'Biz seni hamdinle tesbih ve takdis edip dururken, orada bozgunculuk edip, kan dökecek bir varlık mı yaratacaksın?' dediler. Allah da; 'Ben, sizin bilemeyeceklerinizi bilirim' buyurmuştur'**⁷⁵ ayetidir. O, Mu'tezile'nin bu ayeti birçok bakımdan adalet prensibine delil getirdiğini söylemiş ve bunları şöyle sıralamıştır: a) Ayette melekler söz konusu fiilleri kendilerine nispet etmişlerdir, b) Allah onlara; 'Ben mâlikim, dilediğimi yaparım' diye cevap vermemiştir, c) Ayetteki; 'Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim' ifadesi, Allah'ın bu fiillerden berî olmasını gerektirir, d) Kötü fiiller Allah'ın dilemesi ve yaratmasıyla olsaydı, o halde O'nu tenzih ve takdis doğru olmazdı, e) Eğer küfrü Allah yaratsaydı, o insanları kafir olsun diye yaratması ve ayette de; 'Evet onları fesat çıkarıp, kan dökmeleri için yarattım,' demesi gerekirdi. Halbuki O; 'Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim,' demektedir, f) Eğer fesat ve katillik Allah'ın fiili olsaydı, bunlar insanın be-

⁷³ A'râf 7/29-30.

⁷⁴ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 226.

⁷⁵ Bakara 2/30.

deni ve ten rengi gibi olurdu ki, insanın bu gibi hususlar için kınanması doğru değildir. Râzî, tüm bu hususları tek tek zikretmekle birlikte, cevap olarak sadece ilim ve dâî meselesine atıfta bulunmakla yetinmiştir.⁷⁶

Görüldüğü üzere Mu'tezile'nin benimsediği adalet prensibi, tamamıyla 'insanın özgürlüğü' yani 'kulların fiillerinin yaratıcısı' meselesiyle ilgilidir. Bu konu, esasen Mu'tezile ile Ehli Sünnet, özellikle de Râzî'nin müntesibi olduğu Eş'arîlik arasındaki temel yaklaşım farkını oluşturmaktadır. Râzî de tefsirinde ilgili hemen her ayetin tefsirinde bu hususa geniş bir şekilde yer vermiştir. Bu sebeple biz burada, ana hatlarıyla da olsa bu konu üzerinde ayrıca durmak istiyoruz.

4. KULLARIN FİİLLERİNİN YARATICISI (CEBR, KADER):

Belirtildiği üzere Râzî'nin tefsirinde Mu'tezile ile tartıştığı meselelerin başında bu husus gelmektedir. O, bu konuda Mu'tezile'yi birçok ayetin tefsirinde çok sık ve amansız bir şekilde eleştirmiştir. Burada dikkat çeken husus, Râzî'nin bu konuda mensubu olduğu Eş'arî anlayışı da aşarak insanın bir şey yapmaya, yani onu kesbe muktedir olmadığını savunmasıdır. Zira ona göre insan, harekete geçmeye ve bir şeyi diğerine tercih etmeye yetkili değildir. Bilakis insanın başlama ve harekete geçme kabiliyeti Allah tarafından yaratılmıştır.⁷⁷ Dolayısıyla Râzî'nin bu konuda, Cebriyye⁷⁸ ile yakın bir noktada olduğu görülmekte ve temsil ettiği anlayış için 'ılımlı/orta cebriyye' gibi ifadeler kullanılmaktadır.⁷⁹

⁷⁶ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 395-396.

⁷⁷ Fahreddîn Râzî, *el-Erbâin*, s. 155, 227. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Salih ez-Zerkan, *Fahreddîn er-Râzî*, s. 520-546)

⁷⁸ İnsanın yaptığı işin sahibinin ve gerçek failinin Allah olduğunu söyleyerek, insana irade hürriyeti tanımamasıyla ön plana çıkmış, kurucusu Cehm b. Safvan (ö.128/745) olan kelâmî bir anlayış. (Geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 211)

⁷⁹ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu*, s. 70; TDV İslam Ansiklopedisi, (Yusuf Şevki Yavuz, Fahreddîn er-Râzî maddesi), XII, 91.

Mu'tezile ise, bu konuda Râzî'nin tam tersi bir anlayışa sahiptir. Onlara göre; insan hür iradeye sahiptir. Hür iradeye sahip olan insanın kendi fiillerini kendisinin yaratması gerekmektedir. Bu da, Allah'ın insanda yarattığı bir kudretle olmaktadır. Buna göre, kulun fiilinin meydana gelişinde Allah'ın rolü doğrudan değil, aracı vasıtasıyla. Bu aracı ise, Allah'ın insanda yarattığı kudret ve insanın da bunu iradesine uygun olarak kullanmasıdır. Yani Mu'tezile'ye göre insan güç sahibidir, bu güçle fiillerini yaratmaya kadirdir ve fiillerini hür bir şekilde yaratır.⁸⁰

Râzî, tefsirinde bu konuyla ilgili farklı kesimlerce benimsenen yaklaşımları ayrı ayrı ortaya koymuştur. Nitekim o, "**Onların kazandığı kendilerinin, sizin kazandığınızı da sizindir**"⁸¹ ayetinin tefsirinde, fiillerin kesbi konusunda; a) Kulun, mevcut olmayan bir takım arzuları kendi kudretiyle varlık alemine sokma anlamında müktesib olmadığı, b) Kulun sonradan olma kudretinin onun fiillerinde müessir olduğu şeklinde iki farklı temel yaklaşım olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan Ehli Sünnet'e ait olan ilk görüşle ilgili **İmam el-Eş'arî, Ebû Bekr el-Bâkılânî** (ö.403/1013) ve **Ebû İshak el-İsferâyînî** (ö.418/1027)'e ait üç yaklaşım zikretmiş, ardından ikinci görüşle ilgili olarak da **el-Cuveynî** (ö.478/1085) ile Mu'tezile'ye ait iki farklı yaklaşım dile getirmiştir. Devamında Mu'tezile'nin ilk görüşe yaptığı eleştirileri zikrettikten sonra, Ehli Sünnet'in Mu'tezile'nin görüşüne karşı ileri sürdüğü, şu delilleri zikretmiştir: a) Kul, şayet fiillerinin yaratıcısı olsaydı, o fiillerinin detaylarını da bilmiş olurdu. Halbuki o, bunları bilmez. b) Kul, fiillerinin yaratıcısı olsaydı, ancak onun istediği şeyler olurdu. Halbuki durum böyle değildir. c) Kul, fiillerinin yaratıcısı olsaydı, bu durum söz konusu fiilin ve bu kudretin zâtına bir ilave olurdu. Halbuki biz, bu fiili ve kudreti kulun o fiilin yaratıcısı olduğunu bir tarafa bırakarak düşünebilmekteyiz. d) Bu icad işi

⁸⁰ el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 115; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I, 45; Nesefî, **İslam İnançları**, s. 75; Şerafeddin Gölcük, **Kelam**, Konya 1988, s. 205-206.

⁸¹ Bakara 2/134.

hâdistir. Eğer onun sonradan oluşu kuldân ötürü ise, onun bir başka icad ediciye muhtaç olması gerekir ki, bu da teselsül gerektirir.⁸²

Burada dikkat çeken husus, Râzî'nin bu konuda Mu'tezile'ye, Ehli Sünnet'in yaklaşımlarından ziyade Cebriyye'ye atfettiği iki temel yaklaşımla karşı çıkmasıdır ki, bunlar; a) Dâî (yapmaya götüren sebep) yaklaşımı, b) Allah'ın ilmi meselesidir. Nitekim ona göre, bu iki meseleye çözüm bulunmadığı sürece, insana fiillerini yaratma güç ve hürriyetinin verilmesi imkansızdır. O bunu, Cebriyye'den naklen ve Mu'tezile'ye hitaben şu ifadelerle ortaya koyar:

"Bu iki meseleye cevap verme hususunda, güçlü ve derde deva olacak bir çare bulacağınızı sanmıyoruz. Şüphesiz biz biliyoruz ki, bunca zekanıza rağmen onların cevapları karşısında zayıf kalacağınızı siz de biliyorsunuz. Biz insaf edip, sözlerinizin güzel olduğunu itiraf ettiğimize göre, siz de insaf edin ve bu iki meseleye cevap veremeyip, izah edemeyeceğinizi itiraf edin. Çünkü bunu görmemek ve gafil davranmak akıllılara yakışmaz."⁸³

Burada söz konusu edilen '**dâî teaorisi**' kısaca şudur: İnsan iyi veya kötü bir fiili yapma karşısında nötr bir haldedir. Çünkü o, her iki zıt fiili de kabullenebilecek bir yapıdadır. Dolayısıyla onun bu iki fiile nisbeti eşit seviyededir. Bu durumda insanın bizzat kendisinin, bu iki fiilden birine yönelmesine sebep olması imkansız olur. Görüldüğü üzere insanı bu fiillerden birini tercihe sevkeden itici bir güç gerekmektedir. İşte bu güç ya hâdis olan insandan, ya da kadîm olan Allah'tan gelecektir. Eğer bu ilk itici güç hâdis olan insandan gelirse, bunu ona getirecek bir başka güce daha ihtiyaç duyulacaktır ki, bu da bizi teselsüle götüreceği için bâtıldır. O halde nötr durumda bulunan insanı iyi veya kötü herhangi bir fiile sevkedecek ilk etki Allah'tan gelmektedir ki, bu durumda da bu fiilin gerçek fâili kaçınılmaz olarak Allah

⁸² Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 69-70.

⁸³ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 370.

Teâlâ olmaktadır. Dolayısıyla insana ait her türlü fiilin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır.⁸⁴

Râzî'nin fiillerin yaratıcısı konusunda esas aldığı ikinci yaklaşım olan ve tefsirinde kısaca '**ilim meselesi**' şeklinde ifade ettiği husus da şudur: "**Rabb'imizin ilmi her şeyi kuşatmıştır**"⁸⁵ gibi ayetler gereği Allah Teâlâ, eşyanın tamamını ezelde bilmektedir. Allah'ın ezelde her şeyi bildiği ve Allah'ın ilminde de bir değişimin imkansızlığı sabit olunca, bu durumda (kulun fiillerine ait) hükümlerin kesin olarak belirlenmiş olması ve kader kaleminin kurumuş yani bunları yazıp bitirmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla da cennetlik; Allah'ın ilminde cennetlik yazılan, cehennemlik de; yine O'nun ilminde cehennemlik yazılandır.⁸⁶

Râzî, bu konuda bir çok ayeti kendi görüşüne delil olarak görmüş ve bu yönde yorumlamıştır. Nitekim o, "**Evinde bulunduğu kadın onu kendine çağırdı, kapıları kapadı ve 'haydi gelsene!' dedi. Yusuf; 'Allah'a sığınırım, ... dedi**"⁸⁷ ayetindeki Hz. Yusuf'a ait; 'Allah'a sığınırım' sözünü, kulun fiillerini yaratanın Allah olduğunun açık bir delili olarak yorumlar. Ona göre bu sığınma, 'Allah Teâlâ'nın onun için itaat tarafına sevkeden bir sebebi kesin olarak yaratmasını ve yine onun kalbinde günaha götürebilecek şeyleri gidermesini istemek' anlamındadır. Zira Hz. Peygamber de; '*Ey kalpleri çeviren Allahım! Kalbimi dinin üzerine sabit kıl!*'⁸⁸ ifadesiyle, kalpte tâate sevkeden sebebin takviyesini, ma'siyet sebebinin ise, giderilmesini kastetmiştir. Yine Hz. Peygamber; '*Müminin kalbi, Rahman'ın parmaklarından ikisi arasındadır*'⁸⁹ buyurmuştur. Râzî'ye göre bu hadisteki iki parmak ile, bir

⁸⁴ Bu konudaki örnekler için bkz. Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 231-232; IV, 505, 520, 531, 534; V, 149, 207, 223; VI, 438-439, 452, 471, 474-475; IX, 438; XI, 177.

⁸⁵ A'raf 7/89.

⁸⁶ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 318.

⁸⁷ Yusuf 12/23.

⁸⁸ Tirmizi, **Sünen**, Kader 7, IV, 448.

⁸⁹ Müslim, **Sahih**, Kader 17, IV, 2045; Tirmizi, **Sünen**, Kader 7, IV, 449.

fiili yapma ve yapmama sebebi olan şeyler kastedilmiştir ki, bu iki tür sebep de Allah'ın varetmesi ile olmaktadır.⁹⁰

Râzî, bu konudaki iki farklı yaklaşımı ve bunlar karşısındaki tavrını açık ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduktan sonra, konuyla ilgili kendi şahsî kanaatini de ilmî bir tarzda ifade etmiştir ki, burada dikkat çeken husus, onun tarafsız bir tavır sergilemesi ve kesin bir sonuca ulaşmayı imkansız kılan bir acziyeti itiraf etmesidir. Şöyle ki o, "**Allah onların kalplerine de, kulaklarına da mühür basmıştır...**"⁹¹ ayetinin tefsirinde, fiillerin yaratıcısı konusundaki ayetlerin her iki görüşü de destekleyecek mahiyette farklılık arzettiğini, dolayısıyla bu konuda naklî delillere dayanarak bir sonuca varılamayacağını, aklî delillere gelince, bunun İslamî meselelerin en çok dallanıp budaklanan ve tartışılan bir konusu olduğunu söyler. Bu noktada o, **İmam Ebu'l-Kasım el-Ensârî**'ye sorulan Mu'tezile veya Ehli Sünnet'in bu konudaki görüşlerinden dolayı küfürle itham edilip edilemeyecekleri sorusuna verdiği 'hayır' cevabını ve bunun gerekçesini, şu şekilde ortaya koyar:

"...Buna göre her iki kesim de, Allah'ın celâlini ve kibriyâsını ispat etmekten başka bir şeyi arzulamamıştır. Ehli Sünnet'in görüşleri azamet konusuna takılmış ve onlar Allah Teâlâ dışında hiçbir îcad edici bulunmaksızın, O'nun mûcid olmasının gerektiğini söylemişlerdir. Mu'tezile ise, hikmete takılmış ve bu tür çirkinliklerin Allah'ın ululuğuna yakışmayacağını söylemiştir."⁹²

Râzî, burada hassas bir nokta daha olduğunu belirterek şunları söyler: 'Allah Teâlâ'yı ispat etmek, cebre hükmetmeye götürür. Çünkü fâiliyyet bir sebebe dayanmazsa, o zaman mümkünün müreccihsiz meydana gelmesi gerekir ki, bu da Yaratıcı'yı nefyetmektir. Eğer dayanırsa, bu takdirde de cebr gerekir. Peygamberliğin hak olduğunu ispat ise, kulun kudretinin bulundu-

⁹⁰ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VI, 438-439.

⁹¹ Bakara 2/7.

⁹² Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 294-295.

ğunu hükmetmeye götürür. Aksi takdirde peygamber göndermede ve kitap indirmede ne fayda olacaktır?' Ona göre; Allah'a nispetle varlığı ve yokluğu denk olan şeylerin bir müreccih bulunmaksızın birinin diğerine ağır basmadığı görülmektedir ki bu, cebrin varlığını göstermektedir. Fakat çok açık bir şekilde ihtiyârî hareketlerle zarûrî hareketler arasında bir farkın olduğu da görülmektedir. Zira methetme güzel, kınama çirkin, emredilen güzel, yasaklanan çirkindir ki, bu da Mu'tezile'nin görüşünü gerektirmektedir. Dolayısıyla bu mesele, zarûrî ilimlere, nazarî ilimlere, Allah'ın kudret ve hikmetine bakarak O'nu ta'zîme göre, tevhid ve tenzihe göre ve naklî delillere göre ayrı ayrı birer çelişki meydana getirmektedir. Bu sebeple konu oldukça zorlaşmış, bilmece haline gelmiş ve alabildiğine büyümüştür. Râzî, bu son noktada çareyi, Allah'a dua ederek, hepimizi doğruya ulaştırmasını ve sonumuzu hayırlı kılmasını niyaz etmede bulur.⁹³

Görüldüğü üzere Râzî, bu konuda şu üç sonuca ulaşmaktadır: a) Mesele bir iman-küfür meselesi değildir, b) Her iki yaklaşımın müntesipleri de samimi bir gaye ile hareket etmektedir, c) Mesele, çözümü gerçekten zor ve kesin sonuca ulaşılamayacak mahiyettedir.

Râzî, bu konudaki itidal ve hoşgörüsünü tefsirinin tamamında göstermiştir. Fakat o, **Zemahşerî**'ye isnad ettiği cebr görüşünde olanların İslam üzere olmayacaklarına dair bir görüşü çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Zira o, Zemahşerî'nin; "**Allah, kendinden başka hiçbir ilah olmadığı gerçeğine, adaleti ayakta tutarak şehâdet etti...**"⁹⁴ ayetine dayanarak, İslam'ın 'adalet ve tevhid'den ibaret olduğunu, dolayısıyla cebr anlayışının Allah'ın adaleti-ne, Allah'ın görülmesinin ise, O'nun cisim olmasını gerektireceği için tevhide aykırı düştüğünü, bunun da İslam dairesinden çıkmayı gerektirdiğini savunduğunu ifade ettikten sonra, onun haddini aşarak bilmediği konulara girdiğini söyler. Zira ona göre; Mu'tezile, Allah'ın görüldüğü takdirde cisim olma-

⁹³ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 294-295.

⁹⁴ Âl-i İmran 3/18.

sının gerekeceği görüşüne kesin aklî bir delil bulamamış, sadece zâhiri bu yöndeki ayetlerle istişhad etmekle yetinmiştir. Cebr konusunda ise, Allah Teâlâ'nın cüz'iyatı bildiğini ve insanın Allah'ın ilmini cehle dönüştürmesinin mümkün olamayacağını kabul ettiklerine göre, onlar da zorunlu olarak cebr inancını itiraf etmiş olmaktadır.⁹⁵

Burada da açıkça görüldüğü üzere Râzî, cebr anlayışını istenerek tercih edilen bir yaklaşım olarak değil, mecbur kalınarak benimsenen bir zorunluluk olarak görmektedir. Sonuç olarak o, kulun bir işi yaparken bağımsız mı, değil mi olduğu sorusuna, açık bir şekilde 'bağımsız olmadığı' yönünde cevap vermektedir. Bu noktada onun; 'Fiillerde kulun rolü nedir?' sorusuna cevabı ise, bu fiillerin kuldaki kudret ile Allah'ın yarattığı sebebin bir araya gelmesiyle meydana geldiği şeklindedir.⁹⁶

5. VA'D VE VA'İD:

Va'd ve va'id kısaca, dünyada iyi işler yapanın ahirette mükâfaatlandırılması, kötü işler yapanların ise, cezalandırılması anlamındadır. Bu prensip, Mu'tezile'nin adalet anlayışının doğal sonucudur. Zira iyi işler yapanların ahirette sevap bulmaması, kötü işler yapanların da ceza görmemesi Allah'ın adaletine yakışmaz. Dolayısıyla Mu'tezile Kur'an'da mevcut olan va'd ve va'idlerin kesin ve ebedi olduğunu savunmaktadır. Buna göre örneğin, "**Bilakis, kim bir kötülük yapar da günahı kendisini iyice sararsa, onlar cehennemliktir. Onlar orada ebedi kalacaklardır**"⁹⁷ ayetinde açıkça ifade edildiği üzere, söz konusu günahları işleyen kimseler, bunlar için belirtilen cezalara kesin ve sürekli olarak çarptırılacaktır.⁹⁸

⁹⁵ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 170.

⁹⁶ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 232.

⁹⁷ Bakara 2/81.

⁹⁸ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 143-144, 192; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 45; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu*, s. 71.

Râzî ise, her ne kadar belli bir kimse hakkında Allah'ın onu affedip affetmeyeceği söylenemeyecekse de, Allah'ın bazı günahları affettiğinin kesin olarak ifade edilebileceğini, dolayısıyla Allah'ın va'di yerine gelse de, bunun ebedî olmayıp belli bir müddet sonra sona ereceğini söyler. O, bu konuyu geniş bir şekilde yukarıdaki ayetin tefsirinde ele almış, Mu'tezile'nin va'd ve va'idle ilgili ayetlerin kat'îlik ve ebedîlik ifade ettiğine dair getirdiği delilleri de tek tek zikretmiştir. Buna göre Mu'tezile, ayetlerdeki umumî hükümlere dayanmaktadır ki, bu umûmîliğin dayanakları, bunlarda yer alan; başta 'مَنْ' edatı, 'ال' takısı ve 'كُل' lafzı olmak üzere umûmî tüm kullanımlardır. Râzî, bunların umûm ifade ettiğine dair Mu'tezile'nin delil getirdiği tüm ayet ve hadisleri zikrettikten sonra, Sünnî alimlerin bunlara verdiği cevapları belirterek, bu ifadelerin her zaman umûm ifade etmediğini ortaya koymaya çalışır. Ardından 'Allah'ın büyük günah işleyenlere azab etmeyeceği' şeklindeki Mürcie'ye⁹⁹ ait görüşü delilleriyle birlikte dile getirir. Bundan sonra ise, Mu'tezile'nin vâ'id konusundaki yaklaşımını beş ayrı delil ile reddeder.¹⁰⁰

Râzî'nin, Mu'tezile'nin va'id ile ilgili yaklaşımını reddi, kısaca şu şekildedir:

'Cezalandırmak Allah'ın hakkıdır. Bu sebeple, söz konusu cezayı kaldırmak suretiyle bazı insanlara lutfetmesi, diğerlerine ise lutfetmemesi de O'nun hakkıdır.'¹⁰¹

Görüldüğü üzere Râzî'nin Mu'tezile'nin va'id anlayışını reddi kesin ve açıktır. Fakat onun va'd ile ilgili yaklaşımı biraz daha girift bir durum arzeder. Zira Râzî, bir yandan bu konuyla ilgili "**Fakat Rabb'lerinin emirlerine karşı gelmekten sakınanlar için, üst üste yapılmış altlarından ırmaklar akan köşkler vardır. Bu, Allah'ın va'didir. Allah verdiği sözden**

⁹⁹ İmanı ikrardan ibaret sayması ve ahirete irca etmesiyle bilinen kelâmî anlayış. (Geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 202-207)

¹⁰⁰ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 569-583; 584.

¹⁰¹ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 568.

dönmez¹⁰² gibi açık ve kesin ayetleri zâhirleri üzere kabul etmekte, diğer yandan ise, bu ayetler vesile kılınarak Mu'tezile tarafından Allah'a getirilen zorunluğu bertaraf etmeye çalışmaktadır.

Nitekim Râzî, va'd konusunu "**Allah'ın rızasına uyan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan gibi midir?**"¹⁰³ ayetinin tefsirinde dile getirerek, burada Mu'tezile'nin bu gibi ayetlerin, Allah'ın itaatkarları cehenneme, günahkarları da cennete sokmasının caiz olmayacağı şeklindeki istidlallerini dile getirmiş, fakat bunlara cevap vermemiştir.¹⁰⁴ Benzer bir durum, "**Rabb'inin sözü hem doğruluk, hem de adalet bakımından tam kemalindedir**"¹⁰⁵ ayetinin tefsirinde de söz konusudur. Zira Râzî, bu ayete dayanarak, Allah'ın va'd ve va'idinin O'nun kelimesi olduğunu, ayette Allah'ın kelimesi doğrulukla nitelendiğine göre, Allah'ın va'd ve va'idinden caymasının imkansız olduğu yönünde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁰⁶

Fakat bu örnekler, Râzî'nin Mu'tezile'nin va'd anlayışını aynen benimsemiş olduğu anlamına gelmemektedir. Zira o, tefsirinin diğer yerlerinde kendisinin Mu'tezile'nin va'd fikrini benimsemediğini gerekçesiyle birlikte ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Mu'tezile'ye göre; "**Benim ahdime vefa gösterin ki, ben de sizin ahdinize vefa göstereyim**"¹⁰⁷ gibi ayetlerdeki 'ahd' kavramı; aklın, Allah'a, kendisine itaat edenlere sevap vermesini vacip kıldığına delalet etmektedir. Yani Allah, dünyada hayır işleyenlerin karşılığını ahirette mutlaka vermek durumundadır. Halbuki Râzî'ye göre; Allah için böyle bir zorunluluk getirmek doğru ve mümkün değildir. Çünkü kulların görev ve ibadetlerini yapmaları, kendilerine geçmişte verilen nimetler sebebiyle üzerlerine vacip

¹⁰² Zümer 39/20.

¹⁰³ Âl-i İmran 3/162.

¹⁰⁴ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 415-416.

¹⁰⁵ En'âm 6/115.

¹⁰⁶ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 125.

¹⁰⁷ Bakara 2/40.

olan bir şeyi yerine getirmektir. Vacibi yerine getirmek ise, bir başka vücûbu, yani Allah'ın onlara mükafat vermesini gerektirmemektedir.¹⁰⁸

Görüldüğü üzere Râzî, bir yandan Allah'ın inananlara vereceğini va'dettiği müjdelerin mutlaka yerine getirileceğini vurgularken, diğer yandan bunun Allah için bir zorunluluk oluşturmayıp, bilakis Allah'ın bir lütuf fiili olduğunu izaha çalışmaktadır. İşte bu noktada dikkat çeken husus, Râzî'nin va'd ve va'îd içeren ayetler arasında bir tearuz görüldüğünü kabul edip, bunun va'd lehinde giderilmesi gerektiğini birçok delille ortaya koymaya çalışmasıdır. Çünkü Kur'an'da va'îd ifade eden hemen her ayetten sonra mutlaka va'd içeren bir ayet gelmektedir.¹⁰⁹

Sonuç olarak Râzî, Mu'tezile'nin va'îd anlayışını tamamen, va'd anlayışını da kısmen bertaraf etmeye çalışırken, şöyle bir yaklaşım sergilemektedir:

"Allah Teâlâ, va'dleri yer alan pek çok ayette; 'Bu, Allah'ın va'didir. Allah ise, va'dinden dönmez,' gibi açık ifadeler kullanmıştır. Halbuki va'îd içeren ayetlerinde böylesi net ve kesin ifadeler kullanmamıştır. Bu da, Mu'tezile'nin söylediğinin aksine, va'd tarafının va'îd tarafından daha tercihe şayan olduğuna delalet eder..."¹¹⁰

6. el-MENZİLE BEYNE'L-MENZİLETEYN (BÜYÜK GÜNAH İŞLEYENİN DURUMU):

Mu'tezile'nin beş temel inanç esasından biri olan bu anlayışa göre, büyük günah işleyen ne kafır, ne de mümin olup, bilakis fâsıktır.¹¹¹ Bu kimse, tevbe etmeksizin öldüğünde cehennemde ebedî kalacaktır. Fakat onun azabı kafirlerinkinden daha hafif olacaktır. Bu konuda Hâricîler ile Mürcie arasında orta bir yaklaşım benimseyen Mu'tezile, tevbe ettiği takdirde büyük gü-

¹⁰⁸ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 482.

¹⁰⁹ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 569-583; 584.

¹¹⁰ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 439.

¹¹¹ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 373-374.

nah işleyenin de affedilebileceğini söyler.¹¹² Râzî ise, ilgili ayetlerin tefsirinde konuya temas ederek onların bu görüşlerini reddeder. Nitekim o, "**O gün nice yüzler bembeyaz olacak, nice yüzler de kapkara kesilecek**"¹¹³ ayetinin tefsirinde, mükelleflerin ya mümin, ya da kafir olacağını, dolayısıyla Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi bu ikisi arasında bir üçüncü konumun bulunmadığını, şayet böyle bir durum söz konusu olsaydı Allah'ın Kitab'ında bunu da belirteceğini söyler. Ardından **Kâdî Abdulcebbar**'ın, ayette iki kısımdan bahsedilmesinin üçüncü bir kısım olmadığına delil teşkil etmeyeceği şeklindeki itirazını cevaplayarak, kendi görüşünü tekrarlar.¹¹⁴

Râzî'nin kafir ile mümin arasında üçüncü bir sınıf olmadığı ifadelerinden maksadı, bizâtihi fâsıklığı reddetmesi değil, bilakis ahirette göreceği karşılık itibarıyla mümin ile kafir dışında bir sınıfın olmamasıdır. Nitekim ona göre fâsık da mümindir. Fakat o, günahkar bir mümindir. Bu konuda onun Mu'tezile'den ayrıldığı husus, imanı sebebiyle fâsığın da cennete girmeye hak kazanmış olduğudur. Zira o, "**Allah'ın nimetini, lütfunu ve Allah'ın inananların mükafatını asla zayi etmeyeceğini müjdelemek isterler**"¹¹⁵ ayetinin tefsirinde, bu ayetin, cennetin imanın karşılığı olduğunu gösterdiğini, fâsık da iman sahibi olduğuna göre, onu ebedî cehennemlik kabul etmenin, ona imanının karşılığını vermemek olacağını, bu durumda da, ayetteki ifadenin tersine, Allah'ın imanın ücretini zayi etmesi sonucunun doğacağını ifade eder.¹¹⁶

Râzî, "**Allah onları söyledikleri bu sözleri karşılığında içinden ırmaklar akan, sonsuza dek kalacakları cennetlerle ödüllendirecektir.**

¹¹² el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 115; Nesefî, **İslam İnançları**, s. 89; Ebu Zehra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmî**, I, 142-143; Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu**, s. 72.

¹¹³ Âl-i İmran 3/106.

¹¹⁴ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 318.

¹¹⁵ Âl-i İmran 3/171.

¹¹⁶ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 431.

Muhsinlerin karşılığı işte budur¹¹⁷ ayetinde, muhsinlerin mükafatının Hakk'ı tanıma ve bunu ikrar karşılığı olduğunun belirtildiğini, fâsığın da Allah'ı hem bilip, hem de ikrar ettiğini, dolayısıyla onun da bu mükâfaatı hak ettiğini söyler.¹¹⁸ Onun bu konuda delil getirdiği ayetlerden biri de; **"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kıldı..."**¹¹⁹ ayetidir. Adam öldürmenin büyük günah olduğunu, bununla birlikte Allah'ın katili de mümin olarak nitelediğini söyleyen Râzî, bu konuda Mu'tezile tarafından yapılan izahları reddeder.¹²⁰

Râzî'nin tefsirinde Mu'tezile ile tartıştığı önemli hususlardan biri olan büyük günahların affedilip affedilmeyeceği meselesi, esasen Mu'tezile'nin va'd ve va'îd konusundaki yaklaşımının doğal bir uzantısıdır. Buna göre Mu'tezile, büyük günah işleyen kimselerin kesin ve sürekli bir şekilde ceza-ya çarptırılacağını savunmaktadır. Râzî'ye göre ise, küçük olsun, büyük olsun tüm günahların affi mümkündür. Nitekim o, bu hususu esas olarak **"Öyle bir günden korkunuz ki, o günde hiç kimse diğer kimseye hiçbir fayda sağlayamaz. Ondandır ne bir şefaati kabul edilir, ne de bir fidye alınır. Onlara yardım da edilmez"**¹²¹ ayetinin tefsirinde ele almaktadır. O burada, önce Mu'tezile'nin; 'büyük günah işleyene af yoktur' şeklindeki görüşlerine bu ayete dayanarak getirdikleri delilleri zikreder. Ardından da bunları Ehli Sünnet adına reddeder. Burada esas olarak Mu'tezile, ayetin zâhirinin her türlü şefaati reddettiğini, fakat kendilerinin ayeti, itaat edenlerin sevaplarının artırılacağı yönünde tahsis ettiklerini söyler. Buna karşın Râzî ise, kendilerinin de ayeti günah işleyenlerin de affedilebileceği yönünde tahsis ettiklerini,

¹¹⁷ Maide 5/85.

¹¹⁸ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 416.

¹¹⁹ Bakara 2/178.

¹²⁰ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 227.

¹²¹ Bakara 2/48.

çünkü ayette sevapların artırılabilceği yönünde bir teşvik değil, günahların affi yönünde bir sakındırma söz konusu olduğunu söyler.¹²²

Az önce belirttiğimiz üzere Mu'tezile'nin bu görüşü, va'd ve va'îd konusundaki temel yaklaşımının doğal bir uzantısıdır. Dolayısıyla Râzî, bu konuyu özellikle va'îd anlamı içeren ayetlerin tefsirinde ele almıştır ki, bunlardan biri de **"Bilakis, kim bir kötülük yapar da günahı kendisini iyice sararsa, onlar cehennemlidir. Onlar orada ebedi kalacaklardır"**¹²³ ayetidir. Râzî, burada önce Mu'tezile'nin görüşlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde dile getirmiş, ardından Mürcie'nin söz konusu va'd ve va'îd'in kafirler için olduğu şeklindeki görüşlerini delilleriyle birlikte ortaya koymuş, son olarak da kendi alimlerinin görüşlerini; a) Allah'ın affedici ve bağışlayıcı olduğu yönündeki ayetler, b) Allah'ın gaffâr ve gaffâr olduğu yönündeki ayetler, c) Allah'ın rahmân ve rahîm olduğu yönündeki ayetler, d) Allah'ın şirk dışında her şeyi bağışlayacağı yönündeki ayet,¹²⁴ e) Va'd içeren ayetlerin va'îd içeren ayetlere göre daha umûmî oldukları şeklinde beş ayrı delil olarak tek tek zikretmiştir. Son olarak da Mu'tezile'nin va'îdi va'de tercih sebeplerini zikredip, yine bunları tek tek reddetmiştir.¹²⁵

Mu'tezile, büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemde kalabilmesi için, bu günahların kulun bütün iyiliklerini gidermesi anlamına gelen 'ihbât'ı da kabul eder. Râzî ise, ihbât anlayışını reddederek, ne iyiliğin kötülük ile, ne de kötülüğün iyilik ile geçersiz olamayacağını söyler. Ona göre, herkes yaptığının karşılığını ne eksik, ne de fazla değil, tam olarak görecektir. Zira ömrünü itaat ve ibadetle geçiren bir kimsenin, bir yudum içki içti diye ebedi

¹²² Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 495-504. (Bu konuda bkz. el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 116)

¹²³ Bakara 2/81.

¹²⁴ **"Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez. Bunun dışındaki şeyleri dilediği kimse-ler için affeder."** (Nisa 4/48).

¹²⁵ Fahreddîn Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 568-584.

cehennemde kalması Allah için bir zulüm olacağından, bu bâtıldır. Dolayısıyla böyle bir kimse, cezasını çektikten sonra cennete girecektir.¹²⁶

Râzî, aynı konuyu farklı birçok ayetin tefsirinde Mu'tezile ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Bunlardan biri de, Âl-i İmran suresinde geçen Uhud savaşında mevzilerini terk eden okçuların durumudur. İlgili ayetlerde Mu'tezile'nin söz konusu günahın küçük olduğu yönündeki yaklaşımlarını reddeden Râzî, bu okçuların "**Kim savaş günü düşmanlardan kaçarsa, Allah'ın gazabına uğramış olur**"¹²⁷ ayeti gereği büyük günah işlediklerini, fakat "**İki ordu karşılaştığı gün içinizden geri dönenler (yok mu?), onları yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytan kaydırmak istedi. Andolsun Allah, (yine de) onları affetti. Çünkü Allah, gafûr ve halîmdir**"¹²⁸ ayetinde Allah'ın bunları affettiğini, "**...Artık onları bağışla, onların günahlarının affedilmesini dile...**"¹²⁹ ayetinde ise, Hz. Peygamber'den onlara şefaet etmesinin istendiğini belirterek, büyük günah işleyenlerin de affedilebileceğini savunur.¹³⁰

7. EL-EMRU Bİ'L-MA'RÛF VE'N-NEHYU ANİ'L-MÛNKER:

Mu'tezile'ye göre iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek her müslümanın üzerine düşen bir vaciptir. Dolayısıyla herkes, üzerine düşen bu görevi mutlaka yerine getirmelidir. Onların bu konudaki delilleri, "**Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, hayra davet etsin, iyiliği emretsin, kötülükten vazgeçirmeye çalışsın...**"¹³¹ gibi birçok Kur'an ayetidir. Mu'tezile, bu yaklaşımına dayanarak, halifeler tarafından desteklendiği dönemlerde, diğer kesimler üzerinde büyük bir baskı kurmuş ve kendi görüşlerini kabul

¹²⁶ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 81-82.

¹²⁷ Enfal 8/16.

¹²⁸ Âl-i İmran 3/155.

¹²⁹ Âl-i İmran 3/159.

¹³⁰ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 389, 399, 408.

¹³¹ Âl-i İmran 3/104.

etmeyenlere türlü eziyetler etmiştir. Bu ise, halkı onlardan soğutarak kendi aleyhlerine sonuç vermiştir.¹³²

Râzî ise, bu konuda daha farklı düşünmektedir. Zira o, yukarıdaki ayetin tefsirinde, bu görevin farzı kifaye konumunda olup, tüm müslümanlara değil, bilakis başta sahabe olmak üzere, onların yolundan giden müslüman alimlere düştüğünü ifade etmektedir. Çünkü ona göre cahil kimse, insanları iyilik yerine kötülüğe veya kendi mezhep anlayışına davet edecek, ya da usul bilmediğinden onları yanlış sonuçlara ulaştıracaktır.¹³³

¹³² Ebu Zehra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmî**, I, 143-144; Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu**, s. 72-73.

¹³³ Fahreddin Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 314-315.

SONUÇ

İki aşamalı olarak düşündüğümüz bir projenin ilk basamağını oluşturan bu çalışma sonucunda biz, öncelikle Fahreddîn Râzî'nin tefsirini yazarken kendisine gerek hedef, gerek yöntem, gerekse içerik olarak büyük ölçüde Mu'tezile'yi esas aldığını söyleyebiliriz. Nitekim tamamen ilim tahsili ile geçirdiği hayatı boyunca o, kendi döneminin dînî iktidarı konumunda olan Sünnî görüşün önemli bir temsilcisi olmuş, bu durum onun aynı dönemde muhalefet konumunda olan Mu'tezile ile sürekli bir fikir mücadelesi içinde olmasını gerektirmiştir.

Bu noktada Râzî, hasmını hakir gören ve yok sayan bir tavır içine girmek yerine, onun üstün yönlerini gören ve kabul eden ilmî bir yaklaşım tarzını benimseyerek, onların özellikle tefsir alanında elde ettikleri üstünlüğe bir son vermeyi ve bunu Sünnî anlayış lehinde bir konuma getirmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla onun tefsirini kaleme almadaki öncelikli hedefi Mu'tezile oluşturduğu gibi, eserde benimsenen yöntemi belirlemede de büyük ölçüde yine bu kesim etkili olmuştur. Nitekim Râzî, eserinde bizzat Mu'tezile'nin benimsediği esasları göz önüne almış ve onlara bizzat yine onların yöntemlerini kullanarak cevap vermeye çalışmıştır. O, bunu yaparken aynı zamanda oldukça ilmî bir tavır takınarak tefsirinde Mu'tezile'nin görüşlerine büyük ölçüde tarafsız ve çok geniş bir şekilde yer vermiştir. Bu konuda o, o denli rahat ve objektif bir tutum içinde olmuştur ki, bu nedenle bazı Sünnî alimler tarafından Mu'tezile'ye hizmet etmekle, hatta bu kesimin gizli sempatzanı olmakla suçlanmıştır. Kanaatimizce Râzî'nin tefsirini başarılı ve önemli kılan da, işte onun sahip olduğu bu yaklaşım tarzı olmuştur.

Bu hususlara paralel olarak Râzî, tefsirinde yer verdiği konular itibarıyla da büyük ölçüde Mu'tezile'nin görüşlerinden hareket etmiştir. Zira Râzî'nin kelâmî meselelerin yoğunluk kazandığı tefsirinde ele alınan başlıca konuları, Mu'tezile'nin beş esası ile yine bu kesimin Sünnî anlayışla uyuş-

mayan görüş ve yaklaşımları oluşturmuştur. Bir diğer deyişle Râzî, tefsirini yazmadan önce Mu'tezile ile tartıştığı belli başlı konuları tespit etmiş ve tefsirini yaptığı hemen her ayeti önce bu meseleler itibarıyla gözden geçirmiştir. Örneğin; Sünnî anlayış ile Mu'tezile arasında en önemli ayırım noktasını oluşturan 'insan fiillerinin yaratıcısı' konusu, Râzî'nin çok geniş bir şekilde ele aldığı ve yakından veya uzaktan ilgili hemen her ayette bıkip usanmadan temas ettiği bir konu olup, adeta tefsirin baş meselesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar Râzî, ulaştığı sonuçlar itibarıyla bu konularda farklı düşünce ve yaklaşımlara da sahip olsa, şu bir gerçek ki onun tefsirinin muhtevası büyük ölçüde Mu'tezile ile doğrudan alakalı konulardan oluşmaktadır. Muhtemelen bu husus, aynı zamanda onun tefsirinin bu denli hacimli olmasının da en önemli sebebini teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

- el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırak**, Kahire trz. (Terc. Ethem Ruhi Fıglalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Ankara 1991)
- Ebu Zehra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmî**, Kahire trz.
- Fahreddîn Râzî, **el-Erbâîn**.
Esâsü't-Takdîs.
el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkh, Beyrut 1999.
Mefâfihu'l-Gayb, Beyrut 1997.
- Fethullah Huleyf, **Fahreddîn er-Râzî**, İskenderiye 1976.
- Ignaz Goldziher, **Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî**, Kahire 1955. (Terc. Mustafa İslamoğlu, **İslam Tefsir Ekolleri**, İstanbul 1997.
- İbn Hacer, **Lisânü'l-Mîzân**, Beyrut trz.
- İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut trz.
- İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlmi Kelam**, Ankara 1981.

- Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, Ankara 1967.
- el-Kübeysî, **Şübühât havle Tefsîri'r-Râzî (Ard ve Münâkaşa)**.
- el-Meccûb, Abdulaziz, **Fahreddîn er-Râzî; min Hılâli Tefsîrihi**, Libya-Tunus 1980.
- Muammer Erbaş, **Fahreddîn er-Râzî ile İbn Teymiyye'nin Kur'an'a Yaklaşımları** (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2001.
- Muhammed el-Uraybî, **el-Muntalakâtü'l-Fikriyye**, Beyrut 1992.
- Muhammed Salih ez-Zerkân, **Fahreddîn er-Râzî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye**, Kahire 1963.
- Muhsin Abdulhamid, **er-Râzî Müfessiran**, Bağdat 1974.
- Müslim, **Sahîh**, Beyrut trz.
- en-Nesefî, **İslam İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farkları** (Terc. Cemil Akpınar), Konya 1977.
- es-Subkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**, Mısır 1964.
- Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara 1991.
- Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, Kahire 1961.
- TDV İslam Ansiklopedisi, (Yusuf Şevki Yavuz, Ehli Sünnet maddesi).
(Yusuf Şevki Yavuz, Fahreddîn er-Râzî maddesi).
- Tirmizi, **Sünen**, Beyrut trz.
- et-Tûfî, **el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr**, Yrz. 1977.

